

1880-81 Tarihli Yemen Salnamesinde Marib Antikaları: İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'den İstanbul'a Gönderilen Arkeolojik Eserler

Marib Antiquities in the Ottoman Yearbook of Yemen from 1880-81: Archaeological Artifacts Sent from Yemen to Istanbul During Ismail Hakkı Pasha's Governorship

Hüseyin Gürsel Bilmiş¹

¹Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürü, Bursa, Türkiye

ORCID: H.G.B. 0000-0002-0408-2547

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hüseyin Gürsel Bilmiş,
Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürü, Bursa, Türkiye
E-posta: huseyin.bilmis@ktb.gov.tr

Başvuru/Submitted: 07.11.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 04.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 22.05.2023

Kabul/Accepted: 04.06.2023

Online Yayın/Published Online: 16.06.2023

Atf/Citation: Bilmiş, Hüseyin Gürsel, "1880-81 Tarihli Yemen Salnamesinde Marib Antikaları: İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'den İstanbul'a Gönderilen Arkeolojik Eserler". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 32(2023), 115-140. <https://doi.org/10.26650/sty.2023.1200678>

öz

1840 yılında eyaletlere gönderilen ve Osmanlı topraklarındaki "asar-ı atika"nın tespiti ile kıymetli olanlarının İstanbul'a ulaştırılması emrini içeren bir genelge, eski eserleri koruma ve kayıt altına alma girişiminin temelidir. Devletin vilayetlerde yürütülen kamu işlerine ait verilerini içeren en önemli eserler, yıllıklardır. Salname adı verilen bu eserlerde, idarecilerin buldukları bölgelerdeki eski eserleri tespit etmeye ve bunları toplamaya çalıştıkları görülmektedir. Arkeolojik eserlere ilişkin bilgi ve görsellerin nadir görüldüğü salnameler arasında 1880-1881 tarihli Yemen Vilayeti Salnamesi müstesna bir yere sahiptir. Çalışmada Yemen özelinde "asar-ı atika" toplanmasına ait ilk verilerin, bu salnamede "Marib Antikaları" başlığı altında eser görselleri ile birlikte yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın ana eksenini, Sana ile Marib bölgeleri örneğinde Yemen Valisi İsmail Hakkı Paşa tarafından bölgeden toplanan eserler, eser özelliklerinin yer aldığı ve makalede sadeleştirilerek verilen "Marib Antikaları" bölümü içerdiği, eserlerin Yemen'den İstanbul'a gönderilmesi hakkındaki arşiv belgeleri ile Müze-i Hümayun İdari Müdürü Kadri Bey ve Mütercim Mortmann'ın bu eserler üzerinde yaptıkları ilk tespitleri içeren arşiv belgeleri verileri oluşturmaktadır. Bahsedilen eserlerin bazılarının bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Şark Eserleri Koleksiyonunda bulunuyor olması konuyu daha da ilgi çekici kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arkeoloji, Yemen Vilayeti, Asar-ı Atika, Osmanlı Arkeolojisi, İsmail Hakkı Paşa

ABSTRACT

The circular sent to the provinces in 1840 pertaining to identifying the *asar-ı atika* [artifacts] in the Ottoman lands and ordering the valuable ones to be delivered to Istanbul was the basis of the attempt to protect and record ancient artifacts. Ottoman yearbooks (*salname*) are the most important works containing data about the public works the empire carried out in the provinces. These works show how administrators had tried to identify and gather the ancient artifacts in their regions. The Ottoman yearbook for Yemeni Province dated 1880-1881

has an exceptional place among the yearbooks containing rarely seen information and visuals on archaeological artifacts. This study brings to light the first data on the collection of *asar-ı atika* in Yemen that are included in this yearbook under the heading of Marib Antiques, alongside drawings of the works. The study mainly revolves around the contents in the Marib Antiques section, which include the artifacts the Yemen Governor İsmail Hakkı Pasha had collected from the region in the example of the Sana and Marib regions, and provides simple descriptions of the features of the artifacts, archival documents about the transfer of artifacts from Yemen to Istanbul, and archival documents about the first determinations the *Müze-i Hümayun* [Imperial Museum] Administrative Director Kadri Bey and the translator Mortmann made regarding these artifacts. The subject matter is compelling due to some of the mentioned artifacts being found in the Collection of Ancient Orient Artifacts at the Istanbul Archaeology Museum.

Keywords: Archeology, Yemen Province, Asar-ı Atika (Artifacts), Ottoman Archaeology, İsmail Hakkı Pasha

EXTENDED ABSTRACT

The Himyarites were an Arab dynasty that ruled one of the most powerful pre-Islamic kingdoms during two separate periods between 115 BC and 525 BC in South Arabia and Yemen and had housed what are known as the Marib Antiques. This region had developed a vibrant economy along the Roman-Byzantine and Sino-Indian trade routes and was open to interacting with different cultures. The artifacts from this region, some of which are currently in the Museum of Ancient Oriental Works, part of the Istanbul Archaeology Museum, are from the Himyar period and are examples of the art that had emerged as a result of these interactions. Drawings of these artifacts are also included in the Ottoman yearbook for Yemen dating from 1298 AH.

The Ottoman Empire sent a circular to its Provinces in 1840 that involved identifying *asar-ı atika* [artifacts] in Ottoman lands and ordered the valuable ones to be delivered to Istanbul. This circular formed the basis of the Empire's attempt to protect and record ancient artifacts. While permits had been granted more shadily in the initial stages of the *Müze-i Hümayun*'s [Imperial Museum] establishment, excavation permits started being granted to European archeology authorities, researchers, and archaeologists in a more controlled manner during time of Osman Hamdi Bey. At the same time, practices were initiated to appoint an officer to represent the state at excavation sites, with specific regulations being passed that placed these and similar arrangements on preserving unearthened artifacts and preventing them from being taken abroad. However, Philip Anton Dethier and Osman Hamdi Bey's time as administrators of the Imperial Museum saw an acceleration in the artifacts that had been unearthened as a result of the archaeological studies carried out in the Ottoman geography being transferred to the museum, even from areas far from the capital.

The Ottoman yearbooks (*salname*) are the most important works containing data about the public works the empire carried out in its provinces. The Ottoman yearbooks showed how administrators had tried to identify and collect the ancient artifacts in their regions. The Ottoman yearbook of Yemen Province from 1880-1881 has an exceptional place among the yearbooks that have information about and depictions of rarely seen archaeological artifacts. This Ottoman yearbook of Yemen Province is considered an important resource that can

serve to exemplify the operational process of transferring artifacts from the Ottoman borders in the Yemen region to the capital in the 1880s. This yearbook includes both drawings of the artifacts and a brief history of the region under the title of Marib Antiquities, which refers to the period of the advanced Himyar civilization in the region, as well as a list of the artifacts İsmail Hakkı Pasha had acquired from this region and their characteristics. This section of the Ottoman yearbook states that the artifacts obtained from the San'a region at that time have Himyar inscriptions, statues, coins, and small stone artifacts similar to seals and that many similar artifacts remained obtainable from this region, with the author of the yearbook emphasizing the archaeological wealth of this region. In short, this Ottoman yearbook of Yemen is important among other yearbooks issued during that period as a rare example containing data on the *asar-ı atika* drawings, with some of the works observed in this yearbook still able to be seen in the Museum of Ancient Oriental Works.

This study examines the *asar-ı atika* that had been sent to the Imperial Museum during the administrations of Ahmet Eyüp Pasha and İsmail Hakkı Pasha, in particular those artifacts that came from Yemen's Sana and Marib regions. Although no details have yet been encountered about the contents of the artifacts that Ahmet Eyüp Pasha had had sent to the capital in 1874, the yearbook reveals some of the information about the artifacts İsmail Hakkı Pasha had sent to Istanbul during his governorship and states how these administrators had collected the ancient artifacts, some of which had been obtained by being purchased. The study mainly revolves around the contents of the section on Marib Antiques, which pertains to the sample of artifacts Yemen Governor İsmail Hakkı Pasha had collected from the San'a and Marib regions, and presents simplified descriptions of the artifacts' features, archival documents about the transfer of artifacts from Yemen to Istanbul, and the archival documents that contain the first determinations the Imperial Museum's Administrative Director Kadri Bey and the translator Mortmann made regarding these artifacts.

Giriş

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği bir noktada, Güneybatı Asya'nın güneyinde yer alan Arap yarımadası, batıda Kızıldeniz ile Akabe körfezi, doğuda Basra ve Umman körfezleri, güneyde ise Aden körfezi ve Arap denizi ile oluşmuş doğal sınırlara sahiptir.¹ Yemen bölgesi, bu yarımada'nın güneyindedir ve batıdan Kızıldeniz'e, güneyden Aden körfezi ile Hint Okyanusu'na kuzeyden Suudi Arabistan'a, doğudan da Umman'a komşudur (G.1).² Çoğunlukla Hicaz ve Necid'de çadırlarda yaşam süren göçebe Arapların bulunduğu Kuzey Arabistan'ın aksine, Güney bölgesindeki Yemen, Hadramut ve buralara komşu sahillerde yaşayan Araplar yerleşiktiler. Kuzey Arabistan Arapları Kur'an dili olan Arapça'yı konuşurken, Güneyliler ise Afrika'daki Habeş diline çok yakın olan Sebe yahut Himyerî dili denilebilecek, o bölgeye özgün eski bir Sâmî dili kullanırlardı.³ “*Antik Grek ve Romalı coğrafyacılar tarafından Arabia Felix (mesut Arabistan) diye adlandırılan*”⁴ Yemen'de en eski krallık milattan önce üçüncü bin yılın ortalarına ya da daha eskiye dayanan Maîn krallığıdır. Bölgede Maînîlilerden başka Sebe, Hadramut (Hadramevt), Katabân ve Himyerî krallıkları kurulmuştur.⁵

Güney Arabistan'da M.Ö. 115 ile M.S. 525 yılları arasında (M.Ö. 115- IV. yüzyıl başı ile IV. yüzyıl başı-M.S. 525 arası) iki dönem hüküm süren bir Arap hanedanı olan Himyerîler, İslamiyet'ten önce burada kurulmuş en güçlü devletlerden birine sahipti. Roma-Bizans ve Çin-Hint ticaret yolları üzerinde hareketli bir ekonomi geliştiren bu bölge, farklı kültürlerle etkileşime açık bir yerdi.⁶ Bugün bazıları İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunan ve 1298/1880-1881 tarihli Yemen salnamesi⁷ içerisinde çizimlerine yer verilen eserler, bu etkileşimin sonucu bölgede ortaya çıkan sanatın, Himyerîler dönemine ait birer örnekleridir.

Yasal dayanağı 1840'da vilayetlere gönderilen genelge ile oluşturulan eski eser toplama süreci, bu genelge çerçevesinde yerel idareciler tarafından buldukları vilayetlerde başlatılmıştır. Bunun kayda değer sonuçları, vilayetlerden merkeze gelen rapor içeriklerinde görülmeye başlanmış, ilerleyen yıllarda vilayet merkezlerinde eski eser depoları oluşturulmuştur.⁸ Bu sürecin, 19. yüzyılın son çeyreğinde Yemen Vilayeti'ndeki işleyişine ilişkin 1880-81 tarihli

- 1 Kudret Büyükcoşkun, “Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 248-252; Arap yarımadasının coğrafi özellikleri hakkında bk. Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1-2, 31-34.
- 2 Halil Kurt, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 400-401; Yemen coğrafyasının daha kapsamlı tanımı için bk. Halil Ortakçı, “İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), 8-14.
- 3 Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 55-56.
- 4 Cengiz Tomar, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 401-406.
- 5 Tomar, “Yemen”, 401-402.
- 6 Hüseyin Algül, “Himyerîler,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 62-63.
- 7 *Yemen Salnamesi 1298*, haz. Hamid Vehbi (Yemen: 1298), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Kayıt no: 22029. Diğer Yemen Salnameleri için bk. <http://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02509>, Erişim: 13 Mart 2022.
- 8 İlber Ortaylı, “Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1599.

Yemen Salnamesi önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Salnamede on üç adet eserin hem çizimlerine hem de “*marib⁹ antikaları*” başlığı altında bölgenin kısa bir tarihçesine, bölgenin dönemindeki yüksek medeniyet seviyesine ve niteliklerine yer verilmiştir. O tarihte yerel gazeteye ilan verilerek Sana bölgesinden elde edilen eserlerin; Himyeri yazıtları, heykelleri, sikkeleri ve mühür benzeri küçük taş eserler olduğu, bunlardan benzer daha pek çoklarının da yine bu bölgeden elde edilebileceği belirtilerek, Salname muharriri tarafından söz konusu coğrafyanın arkeolojik zenginliğine vurgu yapılmıştır. Çalışmaya temel oluşturan Yemen Salnamesi ve içeriğinin tespiti, konuyla ilgili başka belgeleri araştırmaya kapı aralamıştır. Bu aşamada edinilen belgelerle salname içeriğinin değerlendirilip karşılaştırmalı olarak oraya konulması ve bugün İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi koleksiyonunda bazıları teşhirde olan eserlerin benzerleriyle örneklendirilerek okuyucuya sunulması amaçlanmıştır.

1. Bölgedeki Bazı Araştırmalar ve 1880-81 Tarihli Yemen Salnamesi

Batılı araştırmacıların özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hakimiyetindeki bölgelerde farklı tarihlerde arkeolojik kazılar yapmak, bireysel ya da örgütlü bilimsel inceleme gezileri düzenlemek amacıyla Osmanlı yönetimine başvurdukları bilinmektedir.¹⁰ Yemen coğrafyası da bu süreçte, tarihi ve kültürel geçmişiyle yabancı araştırmacıların ilgisini çekmiştir.¹¹ Eduard Glaser, bu tarihlerde Yemen’de araştırmalar yapan müsteşriklerden biridir. Glaser, ilkin 1869’da Yemen dâhilinde “*tahkikat-ı ilmiye icra*” etmek amacıyla İstanbul’dan izin alarak bölgeye gitmiş, Himyeri harabelerinde incelemelerde bulunmuştur. İlgili arşiv belgesinin içeriği ve dilinden anlaşıldığı kadarıyla, daha çok bölge halkı ve yöneticileri hakkında bilgi toplayıp İstanbul’a sunması amacıyla oraya Osmanlı idaresince gönderildiği düşünülen Glaser, bölgedeki çalışmalarını ve görüşmelerini dakikası dakikasına not ederek tüm gezisini İstanbul’a rapor etmiştir.¹² Aynı şekilde yirmi beş yıl sonra yine Yemen’de, “*dâhil-i vilayetde bazı hutû-ı atikâyi keşf ve tedkikât için Doktor Glaser nâmında bir Avusturyalı ol tarafa azimet niyetinde*”

9 Seb’a bölgesinde ve seddiyle ünlü tarihi bir şehir. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, haz. M.Şener ve S.Dutoğlu (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 534.

10 Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 78-86; Burcu Kutlu Dilbaz, *Osmanlı Devletinin Arkeoloji Politikası* (İstanbul: Okur Tarih, 2018), 57-77; Burcu Kutlu Dilbaz, “Anadolu’daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014); İsmail Günay Paksoy, “Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti’nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi* içinde, haz. Zeynep Rona (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), 206. Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Siyaseti*, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016); Edhem Eldem, “Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869”, *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914* içinde, haz. Edhem Eldem, Zainab Bahrani ve Zeynep Çelik (İstanbul: Salt Yayınları, 2011), 281-328; Kemal, M. “Memalik-i Osmaniye’de Asar-ı Atika ve Nefise-i İslamiye Hırsızlığı”, *Bilgi Mecmuası* 1/5(Dersaadet: Mart 1329/Mart 1913), 535-537.

11 Arap yarımadasındaki kazılar, kazı alanları ve örnek buluntulara ilişkin görseller için bk. W.G.Zimmerle, “Frankincense and Its Arabian Burner”, *All Things Arabia: Arabian Identity And Material Culture* içinde, ed. Ileana Baird ve Hülya Yağcıoğlu (Leiden; Boston: Brill, 2021), 23-42; Azza Ali Aqil ve Sabina Antonini, *Bronzi Sudarabici Di Periodo Pre-Islamico* (Roma: IIAO, 2007).

12 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi (DH.MKT.) 1309/2, 11 Zilkade 1285 (23 Şubat 1869).

olduğundan kendisine bir tavsiyename verilmiş¹³, Sana civarında araştırmalar yapan Doktor Glaser, çalışmalarını tamamlayıp bir süre sonra 28 Kasım 1894'te bölgeden ayrılmıştır.¹⁴ Glaser dışında bu bölgede Joseph Halevy, Th. S. Arbaud gibi İtalyan, İsveçli, İngiliz, Fransız, Alman ve Avusturyalı araştırmacılar ve arkeologlar, kazılar ve kazılara ilişkin yayımlar yapmışlardır.¹⁵

Salnameler, Batı ülkelerinde Orta Çağ'da ortaya çıkan ve daha çok denizcilik, coğrafya ve astronomik olaylar gibi konuları içeren Almanakların tam olarak karşılığı olmamakla birlikte bunların paralelinde günümüze kadar yayımlanagelmiş eserlerin Osmanlı döneminde farklı bir biçimi olarak değerlendirilebilir. Osmanlı dönemi salnameleri, ait oldukları vilayetin hem önceki yıllarına hem de ait oldukları yıla ilişkin her türlü faaliyetini içeren tüm olaylarını; tarım, hayvancılık, sanayi, nüfus bilgileri ve istatistikleri, bölgenin tarihi ve tarihi kültürel mirası, önemli mimari eserleri, bölgede görev yapan memurlar (vilayete yeni atanan ve oradaki görevlerinden ayrılanlar), yeni tesis edilen sivil ve dini müesseseler gibi pek çok konuda bilgi sağlayan temel kaynaklar arasındadır. İlki 1847'de hazırlanan Osmanlı salnameleri 1878'den itibaren daha kapsamlı hale getirilmiş ve Askeri, Bahriye, İlmiye, Hariciye, Maarif, Rasathane, Rüşumat ve Vilayet salnameleri olarak sekiz farklı alanda çıkarılmıştır.¹⁶ 1878'deki son düzenlemelerden sonra kapsamı ve içeriği geliştirilen salnamelerden biri olarak ortaya çıkan Yemen Salnamesi, hem eserin II. Abdülhamit'e sunulması hem de içindeki eser çizimleri ve bunların tasvirlerini içeren belgelerle bağlantısı açısından önemlidir. Bir diğer önemli husus, salname içeriğinde bu eserlerin nasıl elde edildiği hakkında satır aralarında geçen ifadelerdir. Aşağıda görüleceği üzere bölgeden eski eser elde edebilmek için ilk önce, salnameyi hazırlayan Hamid Vehbi'nin yazarı olduğu Sana gazetesine Yemen idaresince birçok kez ilan verilmiştir. Gazetede yayımlanan bu ilanlar ile bölge halkı eski eserler konusunda bilgilendirilip uyarılmış, ellerindeki eski eserleri bölge idaresine getirme ya da satma yönünde idarece teşvik edilmiştir. Nitekim bu girişimlerin sonucunda da pek çok eser bölge halkından ya satın alınmış ya da toplanmıştır. Son olarak salname sayfalarında tanıtılan ve salnamenin neşrinden iki yıl sonra iki görevlinin üzerinde ilk incelemeleri yaptıkları tarihi eserlerin Yemen'den İstanbul'a gönderilmesi ve bazılarının da günümüzde müze envanterinde¹⁷ bulunuyor olması, bu salnameyi ilgi çekici kılmaktadır.

13 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO) 35/2598.3, 24 Zilhicce 1309 (20 Temmuz 1892).

14 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hariciye Nezareti (Y.PRK.HR.) 20/1, 4 C.ahir 1312 (3 Aralık 1894). Yemen'de Hadramut taraflarında eski eser arama bahanesiyle, kurdukları şirketler aracılığı ile bölge halkından arazi satın alan yabancıların Osmanlı Devleti tarafından sıkı bir şekilde takibi yapılmaktaydı. Merkeze gönderilen şifreli yazışmalarda yabancılara arazi satanların tespit edilmesi ve gereğinin yapılması istenmiştir. Bu gibi durumlar Devletin bekası için, toprak bütünlüğü için tehlikelidir. Çünkü Osmanlılar bu faaliyetlerin, daha sonra o bölgelerin yabancılarca "taht-ı idareye" alınmasına yol açacağını, İtalyanların vaktiyle Afrika sahillerinde yaptıkları arazi satın almalarından ve o bölgelerin idarelerini ele geçirmelerinden biliyorlardı. İlgili belge için bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 235/5, 12 Nisan 1315 (24 Nisan 1899).

15 Osman Hamdi, "Avant-Propos", *Musée Impérial Ottoman: Antiquités Himyarites et Palmyréniennes Catalogue Sommaire* (Constantinople: Mihran Imprimeur, 1895), 9-12.

16 Tefik Sütçü, "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar", *İlmi Araştırmalar* 18 (2004), 79-92.

17 İbrahim Oğuzhan, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Teşhir Edilen İslâmiyet Öncesi Arabistan Koleksiyonu Eserlerinin Tahlili", *ArAn (Archivum Anatolicum)* 15/2 (2021): 465-511, erişim 3 Mart

Salnamede görsellerine yer verilen Marib antikaları, metinde şöyle anlatılmıştır (G.2 ve G.3):

“Mârib Antikaları

Sanaya üç günlük mesafede vâki Mârib ve nam-ı diger Sebe şehrinin ahvâl-i sabıkası ve (seylü'l-arim¹⁸) ile ne suretle mahv ü münderis olduğu tefâsir-i şerife ile tarihlerde mufassalen muhkî idüğinden tekrarına hâcet görülemedi.

Şehr-i mezkûr Belkıs ile Mülûk-u Himyeriyenin ve sair hükümdârân-ı kadîmin makarr-ı hükümetleri olarak ahalisinin medeniyetleri derece-i âliyede idi. Mahsûl-ü medeniyetleri olan birçok antikaların mevcut bulunduğu işidilmekte olduğu halde vali-i vilâyet Hafız İsmail Paşa hazretleri bu antikaları nazar-ı ehemmiyete alarak gazetemizle vukubulan ilânât-ı müteaddide ve teşvikat-ı mütevâliyeleriyle işbu salnâmemizin tabı esnasına kadar bir hayli antika celb ve mübayaa olunmuşdur. Şimdiye kadar gelen antikalar üç kısım olub kısım-ı evveli üzerlerinde Hutut-u Himyeriye mahkûk ve menkuş taşlar. Kısım-ı sânisî birtakım hayvan ve insan resimleriyle tesâvir ve temâsil-i acibiyeyi muhtevi yazılı yazısız heyâkîl. Kısım-ı sâlisî kurûn-u mâziyede darb olunub garib garib insan ve kuş ve hayvanât-ı sâire resimlerini şâmil olan gümüş meskûkât-ı mütenevvia ile üzerlerinde eşkâl ve temâsil-i garibe mahkûk akik vesâir nev mühür cisminde ufak ufak taşlardır.

Şu asâr-ı atıkanın ve tabir-i ahirle medeniyet-i himyeriyenin makbere-i hüzn ü bahşâsî olan mahal, dâiren-mâdâr yirmi beş otuz saat mesafeden ibaretdir ki mesafe-i mezkûrede eskiden büyük şehirler kasabalar mevcut imiş.

O cihetin ahali henüz dâhil-i dâire-i idâre-i adâlet-i bâhire olmadıklarına ve bu cihetle türklere mâribî görenler bulunmamasına mebni sebete daha neler bulunduğu malum değildir.

Fakat mâribden dâima sanaya gelüb gitmekte olan arabaların ifadelerinden bazı ebniye-i himyeriyenin enkâz-ı cesîmesi ve dehşetli dehşetli deâyim-i metînesi meşhûd ve yer altında ve mahal-i müteaddidede kühûf-u azime ve müdhîşe mevcut olduğu ve arabaların korku ile bu mağaralara girememekte bulunduğu anlaşılıyor.

Mebhusün anı antikalarla meskûkâtdan bazılarının resimleri ber-vech-i âti gösterilmiştir¹⁹ ifadesiyle sonraki sayfalarda verilen görsellere atıfla metin tamamlanmıştır.

Bu önemli verileri içeren Yemen Salnamesi, 1879-82 yılları arasında Yemen valiliği yapan²⁰ İsmail Hakkı Paşa tarafından, aynı zamanda Sana gazetesini de çıkarmaya başlayan Yedinci Ordu Tahrirat Başkâtibi Hamid Vehbi'ye hazırlanmış ve “Yemen valisi kulları tarafından vârid olan vilâyet salnamesidir ki mündericâtından bazı fıkralar tarih ve ulûm-u asâr-ı atikâ nokta-i

2022. Yemen Salnamesi ve görsellerinin tarafımızca tespiti ve incelenmesine kapı aralayan, bu makalenin ortaya çıkmasına imkan sağlayan Oğuzhan'ın çalışması için kendisine teşekkürü borç bilirim.

18 Seylü'l-arim: Sel baskını. Arim: Kur'an-ı Kerim'de Sebe halkının cezalandırıldığı bildirilen büyük sel baskını sırasında yıkılan set, baraj. Bkz. Ömer Faruk Harman, “Arim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 373-74.

19 Vehbi, *1298 Yemen Salnamesi*, 87-88.

20 Yasemin Barlak, “İsmail Hakkı Paşa'nın valiliği Döneminde Yemen'de Hamidiye Askerî Teşkilâtının Kuruluşu”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/22 (2020): 349-61.

nazarınca şayân-ı ehemmiyet görülmekle bir nüshası nazargâh-ı maârifpenâh-ı tacdâriye arz ve takdim”²¹ (G.4) edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit’e muhtemelen eserleri Yemen’den getiren ekibin başındaki subay tarafından 1881’de takdim edilen Yemen Salnamesi, 1298-99, 1302, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1311, 1313 ve 1314 yıllarında toplam on sayı halinde çıkarılan ve diğer dokuz salnamede olmayan “*Marib Antikaları*” bölümü altında on üç adet âsâr-ı atikâ²² çizimini içermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken ayrıntı ise salnamedeki görsellerin, 1881’de İstanbul’a gönderilen Yemen eserlerinin tamamına değil bazılarına ait olmasıdır.

2. 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Yemen’den İstanbul’a Eski Eser Gönderme Çalışmaları

Yemen Salnamesinin Sultan II. Abdülhamit’e takdimine ilişkin Osmanlı Arşivi’nde tespit edilen 1881 tarihli belgeye²³ göre bölgeden ilkin İsmail Hakkı Paşa’nın valiliği sırasında İstanbul’a eser gönderildiği anlaşılabılır. Ancak bu çalışma için yapılan arşiv araştırmalarında tespit edilen 1874 tarihli başka bir belgede²⁴, İsmail Hakkı Paşa’nın Yemen valiliği görevinden önce de orada bulunduğu sıralarda Yemen’den İstanbul’a bazı eserlerin bu kez Vali Ahmet Eyüp Paşa tarafından idareciliği sırasında gönderildiği görülmüştür.²⁵ Söz konusu 1874 tarihli belgede, “*müze-i osmânîye vazolunmak için Yemen tarafından gelen iki sandık antika taşın Dersaâdet gümrüğünde*” tutulduğu belirtilmiş ve bunların maarif memurlarından Kadri Bey’e²⁶ teslim edilmesi için görevlendirme yapılması istenmiştir. Bu verilerden anlaşıldığı üzere İsmail Hakkı Paşa’nın valiliğinden önce 1873/74-1875/76 yılları arasında Ahmet Eyüp Paşa da bölgeden elde edilen eski eserlerin İstanbul’a naklini sağlamıştır.

Ahmet Eyüp Paşa’dan²⁷ sonra Yemen Valisi olan İsmail Hakkı Paşa, vilayet idaresinde daha etkin olabilmek için Yemen Merkez Mutasarrıflığı görevine Cemil Paşa’nın getirilmesini Dersaadet’ten talep etmiş, Paşa’nın bu talebi Cemil Paşa’nın Yemen Merkez Mutasarrıfı olarak Ocak 1880’de ilgili göreve atanmasıyla kabul görmüştür.²⁸

İsmail Hakkı Paşa’nın destekleri ile Taiz Mutasarrıfı olan Cemil Paşa, bölgeden çoğunluğu yazıtlar ile heykellerden oluşan eski eserlerin toplanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bölgeden

21 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Teşrifât-ı Umumiye (Y.PRK.TŞF.) 1/33, 15 Şubat 1296 (27 Şubat 1881).

22 Terim olarak *âsâr-ı atikâ* ifadesinin kültürel mirası tanımlamada kullanımına ilişkin eski nizamnamelerden hareketle irdelendiği bir çalışma için bk. Mustafa Önge, “Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye’de Kullanılan İlk Özgün Terim: *Âsâr-ı Atika*”, *Avrasya Terim Dergisi* 6 (1) 2018, 8-14.

23 BOA, Y.PRK.TŞF. 1/33.

24 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezaretî Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 18/71, 11 Rebiülevvel 1291 (28 Nisan 1874).

25 1873 yılında Ahmet Eyüp Paşa Yemen valiliği görevine getirildiğinde, İsmail Hakkı Paşa da Yedinci Ordu Erkânı Harbiye Riyaseti göreviyle Yemen’e gelmişti. Bk. Barlak, “İsmail Hakkı Paşa’nın Valiliği”, 351.

26 Burada adı geçen Kadri Bey’in, Maarif Nezaretinden ek görevlendirme ile yazı işlerini yürütmek üzere müzeye görevlendirilen Kadri Bey ile aynı kişi olması muhtemeldir. Bk. Dipnot 36.

27 Görev Süresi: 1290-92 (1873/74-1875/76). Bk. Yemen Salnamesi, 53.

28 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 65/3065.1, 21 Muharrem 1297 (4 Ocak 1880).

toplanan eserler 1880’de İstanbul’a gönderilmiş ve bunlar o tarihte müze koleksiyonunu önemli ölçüde zenginleştirmiştir.²⁹ Yemen vilayetinde bu çalışmalar devam etmiş ve İsmail Hakı Paşa’nın gayretleriyle “*mahsusen mâribden celb ve mübayaa kılınmakta bulunan asâr-ı atikadan gayet garib ve kadim olan...bazı antikalar*”³⁰ onbaşı, çavuş ve askerler ile bir subay nezaretinde bu kez Şubat 1881’de Yemen’den İstanbul’a doğru yola çıkmıştır. Böylelikle İsmail Hakı Paşa tarafından valiliği sırasında Müze-i Hümayun’a gönderildiği bilinen eserlerin, bölgeden satın alma veya bağış/toplama yoluyla elde edilen heykel, yazıt ve sikkelerin bazılarından oluştuğu ve bunlardan on üç adedinin de Yemen vilayeti salnamesinde görselleriyle neşredildiği anlaşılmıştır.³¹

İstanbul’a gönderilen bu eserler -muhtemelen daha büyük olanlar- ilk önce Yıldız Kasrı Hümayunu’nda muhafaza edilmişti. Eserlerin yetkililerce tespit ve kataloglama işleri bitirildikten sonra ise Çini Köşk’te ana salonun sağındaki odaya Palmira’dan gelen eserlerle birlikte konulduğu bilinmekte³², eserlerin müzenin açılışından hemen sonra teşhir edilmeye başlandığı düşünülmektedir.³³

Dönemin bölgede görev yapan, bu üç idarecisi, bölgenin eski eser zenginliğine bizzat birlikte çalıştıkları o dönemde şahit olmuşlardır ki her üçü de bölgeden çıkan eserlerin İstanbul’a pederpepe gönderilmesini sağlamışlardır.

3. Müze-i Hümayun’a Gönderilen Eserler Üzerinde Yapılan İlk Tespitler

“*Ferik İsmail Paşa hazretlerinin Yemen vilâyeti dâhilinde bulunduğu esnâda bâ-irâde-i seniyye Yemenden celb idilmiş ve kısm-i küllisi müzehâneye irsal buyrulmuş olan birçok meskûkât ve asâr-ı atika ve maâdin numuneleri*”³⁴ (G.5) için ilk tespitleri dönemin Müze Müdürü Kadri Bey³⁵ ile Almanya Sefareti tercümanı Mortmann yapmış, salnamede görselleri verilen eserlere

29 Osman Hamdi, “Avant-Propos”, *Musée Impérial Ottoman*, 9-12; *Eski Şark Eserleri Müzesi*, “Koleksiyon oluşumu”, haz. Edibe Uzunoğlu vd. (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, t.y.), 11.

30 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Teşrifât-ı Umumiye (Y.PRK.TŞF.) 1/33, 15 Şubat 1296 (27 Şubat 1881).

31 Yemen idaresi aynı zamanda, eserlerin yurt dışına kaçırılması girişimlerine de engel olmaya çalışmıştır. 1892 tarihli bir belgeye göre “*otuz arşın tûlu ve bir arşın arzında olub ibrânî hutûtunu hâvi bir derinin italya konsolosu tarafından avrupaya*” Sana’dan gönderilirken Hudeyde’de yakalandığı görülmektedir. Dönemin eski eser nizamnamesi gereğince bu gibi eserlerin ülke dışına çıkartılması yasak olduğu için ve orada İbrani diline vâkıf kimse olmadığından İbrani hatıyla deri üzerine yazılmış olan eserin asar-ı atikadan olup olmadığının incelenmesi amacıyla bu eser İstanbul’a gönderilmiştir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babialı Evrak Odası (BEO) 106/7896.1, 24 Rebiülahir 1310 (15 Kasım 1892). İstanbul’da Müze-i Hümayun uzmanlarınca yapılan incelemelerde eserin, yeni yazılmış İbrance bir Tevrat olduğu, dolayısıyla asar-ı atika olmadığı belirtilmiştir. Eser daha sonra sahibine iade edilmek üzere Yemen’e gönderilmiştir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babialı Evrak Odası (BEO) 134/10006.2, 15 Cemaziyelahir 1310 (04 Ocak 1893).

32 Osman Hamdi, *Musée Impérial Ottoman*, 5.

33 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 239.

34 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.) 857/68667, 17 Şaban 1299 (04 Temmuz 1882). Belgede geçtiğine göre, eserlerin mal sandığından karşılanan nakliye masrafı 40.377 kuruş tutmuş, bu masrafın Vilayetçe karşılanması gerektiği bildirilmiştir.

35 “*müze-i hümayun müdürü mösyö detiye fen memuru olmasıyla yalnız fennî işlerle iştigâl*” etmekte, “*müzenin muhafaza-i mevcudâtıyla muâmelât-i dâhiliyesine bakamamakda*” o nedenle müzede mevcut eserlerin muhafazası ve müzenin iç işleri ile “*umûr-u tahririyelerini*” yürütme için “*mukaddemâ müze kitâbetinde bulunarak kesb-i*

ilişkin de “*mezkûr asârdan bazılarının resimleri de bu kere çıkan yemen salnamesinde münderic bulunduğ*” vurgulanmış ve “*oralarda bu dürlü asârdan daha alâları*”nın ortaya çıkmasının mümkün olduğu belirtilmiştir.³⁶

Bu tespitleri içeren belge (G.6), “*Yemen vilayeti celilesinden gönderilib yıldız kasr-ı hümâyununda mevcut olan tokuz parça asâr-ı atika bu kere taraf-ı âcizanemden bi'l-muâyene bazısı mezar taşı ve bazısı himyerilerin ibadetine müteallik asâr olduğ*u anlaşılmağla tarifâtı ber-vech-i âti arz olunur”³⁷ cümlesiyle başlamaktadır. Müzeye o tarihlerde getirilen dokuz parça eserin kabaca tarifleri sonrasında belge metni, yukarıda verilen (bazı eserlerin salnamede de çıktığı yönündeki) ifade ile tamamlanarak, “*Müze-i Hümâyun müdürü Kadri*” ve “*Almanya sefareti tercümanlarından Mortmann*” imzalarıyla ilgili makama takdim edilmiştir. Mortmann³⁸ ve Kadri Bey’in “*Sebe memleketine aid*” dedikleri bu dokuz eser ve bunların tanımları özetle şöyledir:

Himyerilerin taptıkları putlardan olduğunu düşündükleri “*sarı mermerden dört adet kadın kafası*”; göğsünde dört harf bulunan ve yine himyerilerin taptıkları putlardan biri ya da “*âdi bir kadın sureti*” olduğunu düşündükleri “*kaba taşdan mamûl kürsi üzerinde oturan bir kadın sureti*”; “*Himyerilerin tabhânelerine hediye edileğeldiğ*i Londra ve Paris müzelerinde dahi bu cinsden olarak bir fil resmiyle tavşan kafası mevcut” olduğunu belirttikleri “*yabani tomuzun kafası sureti*”; “*kaba taşdan mamûl dört köşeli ve etrafındaki yazulardan anlaşılđına göre tütsü yakmak için*” kullanılan bir eser; “*üzerinde iki köpek ile nisfi noksan olan bir avcı sureti olması muhtemel bulunan kabartmalı mermer taşdan mezar taşı olub altındaki himyerî yazusundan istibât olındığına göre mezkûr köpekler av köpeğ*i olduğu ve bunlar da habes kıtasında bulunub ceylan şikârında kullanıldığı anlaşılmiş” olan eser; “*başında tas ve elinde kargı ve belinde yatağanı ve arkasında su matarası ve etrafında himyerî yazuları*” bulunan “*adi taşdan mamûl bir muharib resmi*”.³⁹ Kısaca bu eserler; dört insan başı, kürsü üzerinde oturan bir kadın heykeli, yabani bir hayvan başı, dört köşeli bir tütsülük, bir avcı heykeli ile bir savaşçı heykelidir.

---

vukuf itmiş bulunan” Kadri Bey, Aralık 1880 tarihli irade ile Müze müdürlüğüne atanmıştır. Kadri Bey, daha öncesinde Maarif Nezareti Tamirat Müdürü iken aynı zamanda “*inzamam*” ile “*müze kitabetine*” de bulunmuş, böylelikle müzenin güvenliği, iç işleyişi ve idaresi hakkında tecrübe kazanmıştı. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.) 819/66053, 19 Teşrinisani 1296 (1 Aralık 1880). Osman Hamdi Bey’in Müdür olarak göreve başladığı ilk yıllarda, Yemen’den getirilen eserleri inceleyip 31 Ekim 1883 tarihi ile raporlayan ve imzasında kadro ünvanını *müze-i hümâyun müdürü* olarak belirten Kadri Bey, Osman Hamdi Bey’in Dethier gibi teknik müdür olduğu müzede, “*müzehâne-i âmire dâhiliye müdürü*” ünvanıyla idari müdürlüğe devam etmiştir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.) 1039/81716, 10 Haziran 1303 (22 Haziran 1887).

36 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.) 8/84.1.2, 29 Zilhicce 1300 (31.10.1883).

37 BOA, Y.PRK.AZJ. 8/84.1.2.

38 Bilgi için bk. Semavi Eyice, “Mordtmann, Andeas David (Oğul)”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.5 (İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı, 1994), 490-91.

39 BOA, Y.PRK.AZJ. 8/84.1.2.

4. Ana Hatlarıyla Salnamede Görselleri Verilen Eserler

1298/1880-81 tarihli Yemen Salnamesi, yukarıdaki açıklayıcı bilgilerden⁴⁰ sonra ilerleyen sayfalarda İstanbul'a gönderilen bazı eserlerin görsellerine yer vermiştir. İlk görsel, salnamede soldaki sayfada verilen (G.7) ayakta ve sola bakar şekilde profilden tasvir edilen bir erkek savaşıya aittir. Savaşçının iki kuyruk halinde sırtına doğru uzanan bir başlık taktığı görülmektedir. Kadri Bey'in, "elinde kargı ve belinde yatağanı ve arkasında su matarası ve etrafında himyerî yazıları"⁴¹ bulunan "adi taşdan mamûl bir muharib resmi" şeklinde nitelendirdiği bu eser, cinsi okunamayan adi taş üzerine kabartma olarak işlenmiştir. Sayfada verilen bilgilere göre taşın uzunluğu 36 cm, genişliği 19 cm, heykelin başından ayağına kadar uzunluğu ise 21 cm'dir. Bu stelin, günümüzde Eski Şark Eserleri Müzesi envanterindeki stel olduğu (G.7a⁴²) düşünülmektedir.⁴³ Sonraki varakta, sağdaki sayfada verilen ve cinsi okunamayan bir taşın üzerine; taşın da üst kısmında dikdörtgen bir yüzeye işlenmiş olan heykelin taşının uzunluğu 45 cm, genişliği 20 cm, tasvirin uzunluğu ise 20 cm'dir (G.8).

Ellerinde tuttuğu nesnelere ile ayakta ve cepheden tasvir edilmiş olan heykelin üzerindeki yazıların, coğrafi konumları itibariyle çevre kültürler ile gerçekleşen etkileşimler sonucu Himyerilere Fenikelilerden geçtiği; bu bölgede yaşayan Main, Sebe, Kataban ve Hadramut devletlerinin bazı küçük farklılıklarla bu yazıları kullandıkları bilinmektedir.⁴⁴ Aynı varakta bulunan soldaki yazıt ise cinsi okunamayan bir taş üzerine kazınmıştır. Salname verilerine göre taşın uzunluğu 36 cm, genişliği ise 21 cm'dir (G.8).

Diğer varakta, sağdaki sayfada verilen ve kaidesi tabandan dikdörtgen alana kadar içbükey olarak şekillendirilmiş olan bu eserin üst kısmında, dikdörtgen alanda bulunan hayvan tasviri ile yıldız ve hilal sembolleri dikkat çeker. Yıldız ve hilalin üstte, aralarında bir kap figürü bulunan ve simetrik olarak iki yaban keçisinin karşılıklı oturmuş halleriyle altta tasvir edildiği bu kısmın kenarları da ince uzun geometrik şekillerle bezenmiştir (G.9). Eser, "karbonad .... (okunamadı)

40 "şimdiye kadar gelen antikalar üç kısım olub kısım-ı evveli üzerlerinde hutut-u himyeriye mahkûk ve menkuş taşlar kısım-ı sânisî birtakım hayvan ve insan resimleriyle tesâvir ve temâsil-i acibiyeyi muhtevi yazılı yazısız heyâkil kısım-ı sâlisî kurûn-u mâziyede darb olunub garib garib insan ve kuş ve hayvanât-ı sâire resimlerini şâmil olan gümüş meskûkât-ı mütenevvia ile üzerlerinde eşkâl ve temâsil-i garibe mahkûk akik vesâir nev mühür cisminde ufak ufak taşlar" (1. kısım himyerî dilinde kitabeler, 2. kısım hayvan ve insan tasvirleri içeren yazılı yazısız heykeller, 3. kısım sikke ve mühür benzeri ufak taşlar). Bk. Vehbi, *Yemen Salnamesi*, 87-88.

41 BOA, Y.PRK.AZJ. 8/84.1.2.: "mezkûr yazılardan veheb nâmında bir çocuğun pederine yapmış bulunduğu mezar taşı olduğu anlaşılıştır".

42 Müzedeki bu stelin kireçtaşından yapıldığı hakkında bk. Oğuzhan, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri", 482.

43 Salnamede görseli verilmeyen ancak "köpekleri ile birlikte elinde silâhı olan bir avcı" şeklinde tasvir edilen taşın benzeri için bk. Oğuzhan, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri", 484'te res.15.

44 Kemal Tuzcu, "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", *Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri: İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Ortadoğu (Elazığ, 29-31 Mayıs 2009) Bildiriler* içinde, ed. Mustafa Öztürk ve Enver Çakar (Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 2011), 207-227. Heykellerdeki yazıların alfabetik karşılıkları için bk. *1304 Yemen Salnamesi*, 80-81 (s.80 sonrası numaralı sayfalarda bölgede kullanılmış eski alfabelerin karşılıkları vardır.); Osman Hamdi, *Musée Impérial Ottoman*, 15; Andrej Vitalyevich Korotayev, *Pre-Islamic Yemen: Socio-political Organization of the Sabaeans Cultural Area in the 2nd and 3rd Centuries AD* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), XV-XVI; Tuzcu, "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", 214; Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 84.

havi taşın üzerine kabarık olarak mersumdur.” İslam ve Yahudilik öncesinde Himyerilerin hâkim olduğu coğrafyadaki inanışlar, Güney Arabistan’da görülen diğer dinlerden farklı değildi. Buna göre Panteon’un (merkezi tapınak) erkek bir tanrı olarak kabul edilen baş tanrısı Kamer (Ay), onun karısı olan Şems (Güneş) ile oğlu Astar (Aştar-Çoban Yıldızı) da diğer önemli tanrılardır.⁴⁵ Özetle tek tanrılı dinlerden önce Himyeriler aya, güneşe ve yıldızlara tapmaktaydılar. Salnamede yer verilen bu eserde yaban keçilerinin üzerinde görülen, Yıldız ve Hilal sembolleri (**G.9a**)⁴⁶ bu inanışı gösteriyor olsa gerektir. Yıldız ve Ay dışında yaban keçileri, “*Güney Arabistan hükümdarları tarafından ritüel olarak uygulanan kutsal avların temsilci avı olması ve Güney Arabistan tanrılarıyla olan sembolik ilişkisi nedeniyle gücü ve canlılığı temsil etmiştir. Nitekim sıklıkla; altar, buhurdanlık, friz, yazıtlı levha ve sunaklarda dekoratif obje olarak kullanılmıştır.*”⁴⁷ Aynı varakta soldaki sayfanın üstünde cepheden tasvir edilmiş bir insan başı görülmektedir (**G.10**). Bunun üzerindeki bilgilerde eserin “*beyaz mermer üzerine*” yapıldığı, “*saçının ucundan çenesine kadar*” ölçüsünün 16 cm olduğu belirtilmiştir. Bu eserin de Eski Şark Eserleri Müzesi envanterinde 7556 numarada kayıtlı olan stel (**G.10a**)⁴⁸ olduğu düşünülmektedir.

Oldukça stilize ve muhtemelen boynuzları kırılmış bir hayvan başı formunda çizilmiş olduğu görülen sol alttaki eserin (**G.11**), “*sincâbi renginde mermer üzerine*” resmedildiği ve uzunluğunun 24 cm. olduğu ifade edilmiştir. Eser, Kadri Bey’in yaban domuzu olarak tarif ettiği eser olmalıdır. Ancak bölgeden elde edilen bu tür eserlerin çoğunluğunun çizimdekine oldukça benzer boğa başı olduğu (**G.11a**)⁴⁹, boğa başlarının alınlarının görüldüğü haliyle üçgen formunda şekillendirildiği dikkate alınırsa bu eserin de yaban domuzu olmadığı kanaatine varılabilir.

Salnamede figüratif küçük taş eserlerin çizimlerinin olduğu son varak, ikisi gümüş biri altın üç adet sikke ile üç adet (hayvan tasvirli, insan başlı ve geometrik şekilli) madalyon/rölyef/ maske benzeri taştan yapıma eserlere ait görselleri içerir (**G.12**). Sağdaki sayfada üstte, iki tarafı da gösterilen gümüş bir sikke bulunmaktadır. Sikkenin sağ üstteki yüzünde, ayağında meşe palamudu benzeri bir yiyecek tutan, gövdesi profilden başı cepheden tasvir edilmiş bir baykuş ile bazı semboller olduğu görülmektedir. Bu sikkenin diğer yüzünü gösteren solundaki

45 Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 95-96; Algül, “Himyeriler,” 62; “*Bu bölgede elde edilen arkeolojik eserlerden burada ay, güneş ve Zühre yıldızından oluşan üçlü bir tanrılar sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sistem bir tanrılar ailesini andırır. Zira özellikle Güney Arabistan’da ay baba tanrı, güneş ana tanrıça, Zühre de oğul tanrı sayılmaktaydı. Birçok araştırmacıya göre diğer tanrı adları genellikle bu üç tanrıdan birinin sıfatlarından ibaretti.*” Bk. Mustafa Çağrıncı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 317-319. Ortakçı, “İslamiyet’in Doğuşuna Kadar”, 57-59.

46 1998-2010 yılları arasında Yemen/Sana’nın 130 km güneydoğusunda Alman Araştırma Vakfının yardımlarıyla kazılar yapan ve bu çalışmalarda yüzlerce yazıt bulan Alman arkeolog Paul Yule, çalışmalarına ilişkin 6000’den fazla fotoğrafı içeren *Heidicon* isimli veritabanını internet üzerinde erişime açmıştır. Bk. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/search>. Sunak görseli için bk. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/detail/889339>.

47 Oğuzhan, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri”, 469.

48 Oğuzhan, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri”, 483.

49 Paul Yule arşivinden eserin benzeri için bkz. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/detail/888736>. Paul Yule arşivinde yapılan taramada bölgeden çıkarılan bu tür eserlerin boğa başı olduğu, bunlar dışında, at, deve, dağ keçisi, aslan gibi hayvanlara ait taş eserlerin bulunduğu görülmüştür. Bk. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/search?p=112&ot=objekte>. Aynı şekilde sözü edilen hayvanlara ait görseller için bk. ‘Aqil vd., 2007: s. 168-169, 172-176, 179-183, 188, 190-191, 201, 239.

çizimde ise çevresi zeytin dalları ile geçili, üzerinde yine zeytin dalları ile yapılmış bir atribüsü görülen insan kafasının yandan tasviri bulunmaktadır. Bu sikke M.Ö. 5. yüzyıl ortalarında görülmeye başlanan Atina kent sikkelerinin⁵⁰ bir taklidi (**G.12a**) olsa gerektir.

IV. yüzyılın başlarına kadar süren feodalite döneminde Himyerî hükümdarlarının bir derebeyi olarak görüldüğü ve kalede oturduğu bilinmekle birlikte, “*bir tarafında kendi portresi, diğer tarafında (Atinalıların da amblemi olan) baykuş yahut boğa resmi bulunan altın, gümüş ve bakır sikke*”⁵¹ bastırdıkları da dikkate alınır, bu kez sol sayfada en altta gösterilen ve yine aynı formdaki gümüş sikkenin, Atina kent sikkeleri etkisinde Himyerîlerin bu dönemine ait olduğu söylenebilir.⁵²

Sağdaki sayfada, gümüş sikkenin altında bulunan ve yine iki yüzü gösterileni ise altın sikkedir. Sikkenin sağdaki yüzünde profilden resmedilmiş, merkezde çevresi başaklarla çevrili göğüs ve kol bölgesi ile kafası belirgin bir insan yüzü, en dışta ise bir yazı kuşağı görülmektedir. Bu sikkenin solundaki diğer yüzünde ise aynı formda ancak bu kez başındaki tacıyla profilden resmedilen bir insan yüzü dikkat çeker. “*İslam öncesi devirlerde Hicâz bölgesinde, Atina Şehir Devletinin remzi olan Baykuş kabartmasını taşıyan bir miktar Himyerî sikkeleriyle beraber Roma ve İran paralan tedâvüldeydi.*”⁵³ Salnamede, sağdaki sayfanın ortasında görülen altın sikke, tedavüldeki bu sikkelere (**G.12b**) örnek verilebilir. Sayfanın sağında ve altın sikkenin altında görülen büst de **G.10a**'da görülen eser gibi “*beyaz mermer üzerine resm*” olunmuş ve onunla benzer formda imal edilmiştir.

Son olarak aynı varakta, soldaki sayfada ölçüleri verilmeyen üç adet (hayvan figürlü, insan başlı ve geometrik şekilli) madalyon/rölyef/maske benzeri figüratif küçük taş eserlere ait görseller bulunmaktadır (**G.13**). Sayfada üstte, her iki yüzünün çizimleri verilen sekizgen madalyon benzeri eserin açıklamasında “*şeffaf kuvarsit taşı üzerine mahkûkdur*” bilgisi geçer. Taş üzerine oyma ya da kabartma olarak işlendiği görülen bu eserin ön yüzü üzerindeki süsleme dikkat çekicidir. Eserin merkezinde ağız kısmı düz, etrafı bitkisel bezemeli oval bir nesne bulunur. Ağız kısmının altında üç adet kuş tasviri ile ağız kısmının yanlarında birer adet hayvan başı görülmektedir. Ağız kısmının üstünde ise silindirik bir nesneye karşı arka ayakları üzerinde şaha kalmış vaziyette duran bir hayvan figürü bulunmaktadır. Eserin arkası ise ardı sıra simetrik çizgilerle sekizgen formda sekiz üçgen ile işlenmiştir. Bunun hemen altında sağda görülen sırtı deve hörgücüne benzeyen boynuzlu hayvan figürü “*adi sarı taş üzerine mahkûkdur*”. Bunun da üzerinde harf benzeri işaretler bulunur. Bu figürün sağında ise baş tarafı okunamayan “*...bir nevi taş üzerine kabarık olarak resm olunmuş*” açıklamasını içeren, maske ya da rölyef benzeri bir eser görülmektedir.

50 Örnekler için bk. <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Athens+Tetradrachm+Owl>; Nihat Erdoğan, *Doğu Roma Sikkeleri* (Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü Yayınları, 2015), 34; A. Özkan Arıkan Türk, *Sikkeler Işığında Antik Kentler* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022), 92, 135, 159, 196, 222, 223, 252, 321, 361.

51 Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 91; Algül, “Himyerîler”, 62.

52 Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 92.

53 Hitti, *Siyasal ve Kültürel*, 343.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı coğrafyasının antik zenginliğine sahip arkeolojik sahalarındaki çalışmalar, 19. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Ağır ekonomik şartlar, savaşlar, toprak kayıpları ve sosyal sorunlar arasında ikincil önemde kalan “asar-ı atika” anlayışı, yüzyılın son çeyreğine değin pek çok arkeolojik eserin yurtdışına bazen resmi yollarla izinli veya hediye olarak gönderilmesine, çoğunlukla da kaçırılmasına/çalınmasına yol açmıştır. Bu tarihlerde Avrupa’nın başat müzelerinin hammadde sahası olan Osmanlı toprakları, “asar-ı atika”nın “kıymet/ehemmiyet” noktasında Osmanlı bürokrasinin zihninde sağlam bir yer edinmesine kadar geçen sürede gerçek anlamıyla talan edilmiştir. “Asar-ı atika” anlayışı ve algısı, hem dönemin Avrupai medeniyet anlayışına öykünme ve hem de kültürel zenginlik bağlamında ortaya çıkan yeni düşüncelerin temelinde bir takım yasal düzenlemelerle kurumsal yapıya bürünmeye başlamıştır. Müze-i Hümayun’un kuruluşunun başlarında olmasa da bunu takiben, bağlı buldukları ülkelerin diplomatik desteğini arkasına alan Avrupa’nın bu alandaki bilimsel otoritelerine, araştırmacılarına ve arkeologlarına verilen kazı izinleri, Osman Hamdi Bey dönemi ile birlikte daha kontrollü olarak yürütülmüştür. Kazı alanlarında devleti temsilen bir memur bulundurulması zorunlu kılınmış, çıkarılan eserlerin korunmasına yönelik yapılan düzenlemeler ile Anadolu’dan ya da uzak vilayet merkezlerinden gönderilen eserlerin İstanbul ve diğer büyük müzelerde toplanması noktasında yürütülen iş ve işlemler belirli bir sisteme oturtulmuştur.

Bu noktada Anadolu dışındaki Osmanlı coğrafyasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserler, vilayetlerde oluşturulan eski eser depolarında korunmaya başlanmış ve merkeze hayli uzak sahalardan bile olsa güvenlik güçleri refakatinde İstanbul’a sevk edilmeye çalışılmıştır. İstanbul’a gönderilen bu eserler önce yetkililerce incelenir ve eser özellikleri/tipolojileri/nitelikleri kayda geçirilirdi. Daha sonra Müzehane’de sergilenmek üzere Yıldız Sarayı ve Çinili Köşk gibi birimlerde toplanan eserler, vasıflarına uygun bir şekilde müze teşhirinde yerlerini alırlardı.

Arkeolojik eser görselleri ve metin içeriği ile bu çalışmaya temel oluşturan Yemen salnamesi, döneminde çıkarılan diğer salnameler arasında nadir bir örnektir. Salnamede görülen eserlerden bazıları, bölgeden daha önce ve sonrasında elde edilen eserler gibi günümüzde Eski Şark Eserleri Müzesi’nde teşhir edilmektedir. Bu çalışmada Yemen salnamesinin konuyla ilgili içeriği; on üç görsel eserin kabaca tarif ve nitelikleri, İsmail Hakkı Paşa’nın valiliği döneminde İstanbul’a gönderdiği eserlerin Sana gazetesine verilen ilanlar ve yerel idarenin teşvikleriyle elde edildiğine dair ayrıntılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Müze-i Hümayun’da idari müdür olarak görev yapan Kadri Bey ile Mortmann’ın bu eserlere ilişkin ilk tespitlerini içeren ve bu çalışmada ortaya konulan belgeler ile Yemen salnamesi içeriğinin Osmanlı Arkeoloji Tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: İbrahim Oğuzhan'a teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgments: I would like to thank İbrahim Oğuzhan.

Kaynakça/References

- Algül, Hüseyin. "Himyeriler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 62-63. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Arıcantürk, A. Özkan. *Sikkeler Işığında Antik Kentler*. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2022.
- Aqil, Azza Ali ve Sabina Antonini. *Bronzi Sudarabici Di Periodo Pre-Islamico*. Roma: ISIAO. 2007.
- Barlak, Yasemin. "İsmail Hakkı Paşa'nın valiliği Döneminde Yemen'de Hamidiye Askerî Teşkilâtının Kuruluşu." *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/22 (2020): 349-61.
- Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 248-252. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çağrıncı, Mustafa. "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 317-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çelik, Zeynep. *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*. Çeviren Ayşen Gür. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Dilbaz, Burcu Kutlu. "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014. -----, *Osmanlı Devletinin Arkeoloji Politikası*. İstanbul: Okur Tarih, 2018.
- Eldem, Edhem. "Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869", *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914*. Hazırlayan Edhem Eldem Zainab Bahrani, Zeynep Çelik. İstanbul: Salt Yayınları, 2011, 281-328.
- Erdoğan, Nihat. *Doğu Roma Sikkeleri*. Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü Yayınları, 2015.
- Eski Şark Eserleri Müzesi*. Hazırlayan Edibe Uzunoğlu vd. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Eyice, Semavi. "Mordtmann, Andeas David (Oğul)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 5: 490-91, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı, 1994.
- Harman, Ö. Faruk. "Arim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 373-74, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Hitti, Philip K. *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi 1-2*. Hazırlayan Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Kemal, M. "Memalik-i Osmaniye'de Asar-ı Atika ve Nefise-i İslamiye Hırsızlığı", *Bilgi Mecmuası*, 1, no.5, 535-537, Dersaadet: Mart 1329/Mart 1913. Erişim Tarihi: 10 Mart 2022. http://isamveri.org/pdfosm/D00872/1329_5/1329_5_KEMALM.pdf

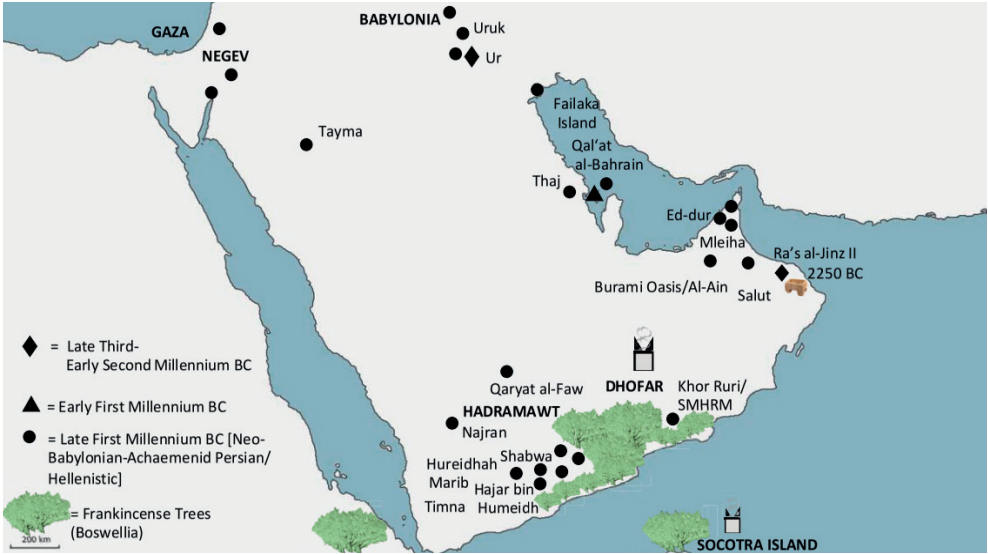
- Korotayev, Andrej Vitalyevich. *Pre-Islamic Yemen: Socio-political Organization of the Sabaeans Cultural Area in the 2nd and 3rd Centuries AD*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Kurt, Halil. "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 400-401, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Oğuzhan, İsmail. "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Teşhir Edilen İslâmiyet Öncesi Arabistan Koleksiyonu Eserlerinin Tahlili", *ArAn (Archivum Anatolicum)* 15/2 (2021): 465-511.
- Ortakçı, Halil. "İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Himyeriler". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*", 6: 1599, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Osman Hamdi, *Musée Impérial Ottoman: Antiquités Himyarites et Palmyréniennes Catalogue Sommaire*. Constantinople: Mihran Imprimeur, 1895.
- Önge, Mustafa. "Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-ı Atıka", *Avrasya Terim Dergisi* 6/1 (2018): 8-14.
- Paksoy, İ. Günay. "Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, hazırlayan Zeynep Rona içinde 201-221. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Hazırlayan M. Şener, S. Dutoğlu. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Shaw, Wendy M.K. *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*. Çeviren Esin Soğancılar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Sütçü, Tevfik. "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar", *İlmi Araştırmalar* 18 (2004): 79-92.
- Tomar, Cengiz. "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43: 401-406, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Tuzcu, Kemal. "İslâmiyetten Önce Arap Yazısı", *Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri: İlkçağlardan İslâmiyetin Doğuşuna Kadar Ortadoğu (Elazığ 29-31 Mayıs 2009) Bildiriler*, Hazırlayan Mustafa Öztürk ve Enver Çakar içinde 207-227. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Yemen Salnamesi*. Hazırlayan Hamid Vehbi. Yemen: Sana'a Yemen Vilayet Matbaası, 1298. Erişim 2 Şubat 2022. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=302136&dkymId=55281>.
- Yemen Salnamesi*. Hazırlayan Hasan İlmi ve Hüseyin Hüsnü. Yemen: Sana Matbaası, 1304.
- Zimmerle, W.Gerard. "Frankincense and Its Arabian Burner", *All Things Arabia: Arabian Identity And Material Culture*, editör Ileana Baird, Hülya Yağcıoğlu içinde 23-42. Boston: Brill, 2021.

Arşiv Belgeleri

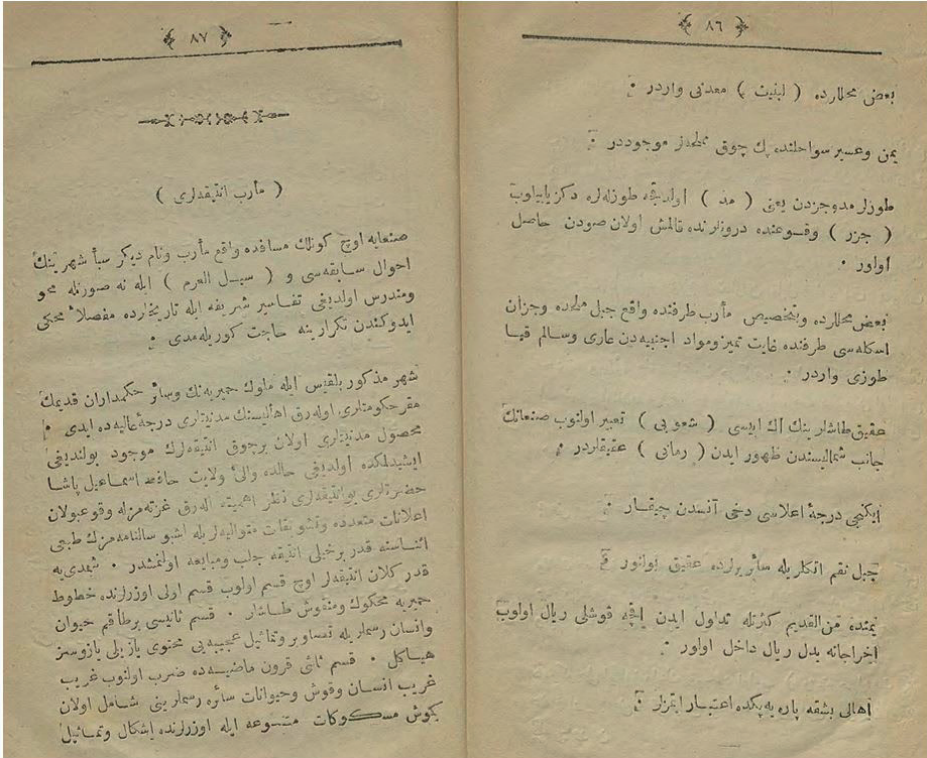
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT) 1309/2, 11 Zilkade 1285 (23 Şubat 1869).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT) 18/71, 11 Rebiülevvel 1291 (28 Nisan 1874).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS) 65/3065.1, 21 Muharrem 1297 (4 Ocak 1880).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ.DH) 819/66053, 19 Teşrinisani 1296 (1 Aralık 1880).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ.DH) 857/68667, 17 Şaban 1299 (4 Temmuz 1882).

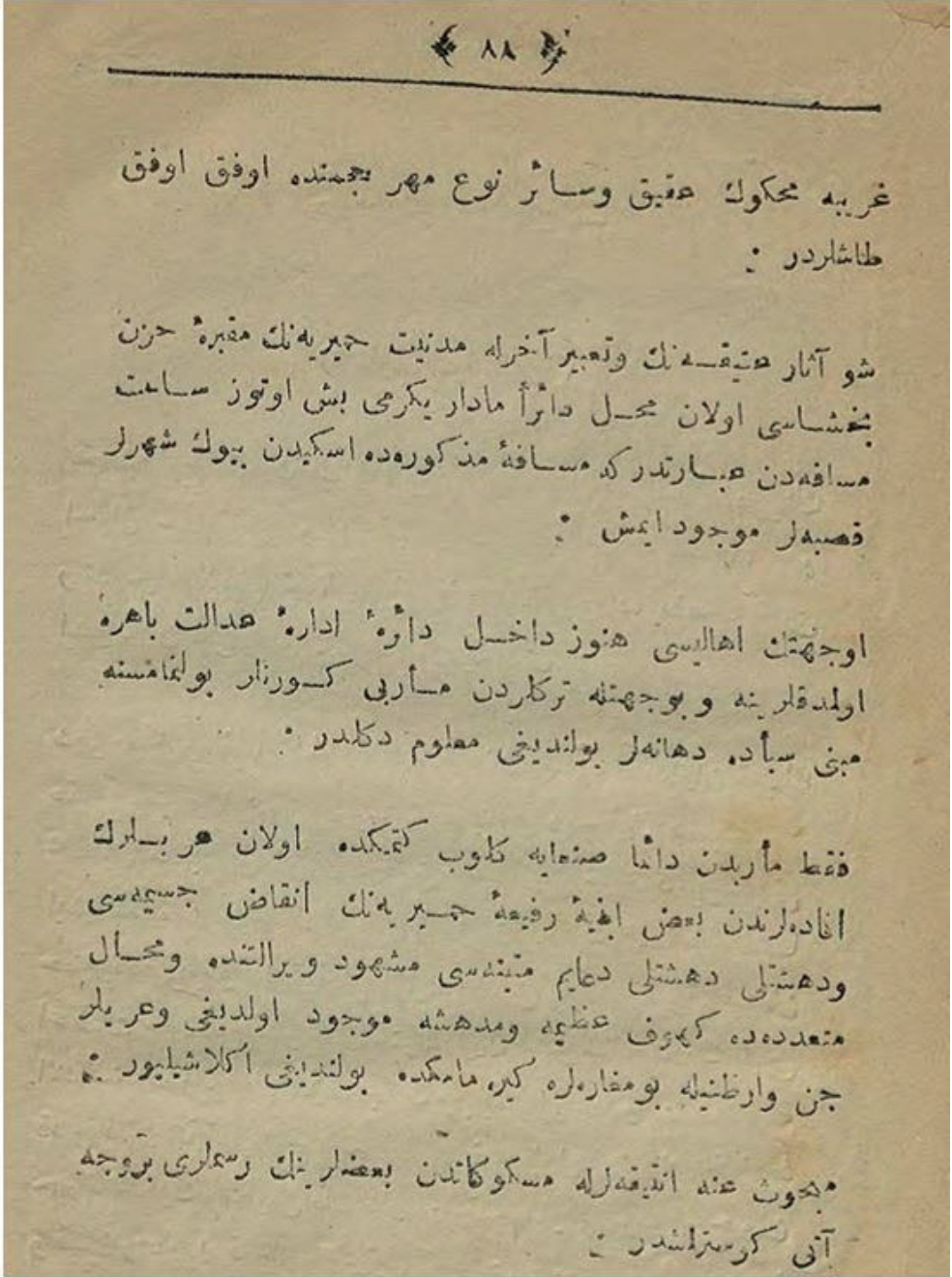
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ) 8/84.1.2, 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Teşrifat-ı Umumiye (Y.PRK.TŞF) 1/33.1, 15 Şubat 1296 (27 Şubat 1881).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ.DH) 1039/81716.1, 10 Haziran 1303 (22 Haziran 1887).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Babialı Evrak Odası (BEO) 35/2598.3, 24 Zilhicce 1309 (20 Temmuz 1892).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Babialı Evrak Odası (BEO) 106/7896.1, 24 Rebiülahir 1310 (15 Kasım 1892).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Babialı Evrak Odası (BEO) 134/10006.2, 15 Cemaziyelahir 1310 (4 Ocak 1893).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR) 20/1, 4 Cemaziyelahir 1312 (3 Aralık 1894).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 235/5, 12 Nisan 1315 (24 Nisan 1899).
- <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/888736>, Erişim: 19 Nisan 2022.
- <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/889339>, Erişim: 19 Nisan 2022.
- <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/925733>, Erişim: 19 Nisan 2022.
- <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/987702>, Erişim: 19 Nisan 2022.
- <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/search?p=112&ot=objekte>, Erişim: 19 Nisan 2022.
- <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Athens+Tetradrachm+Owl>, Erişim: 25 Nisan 2022.

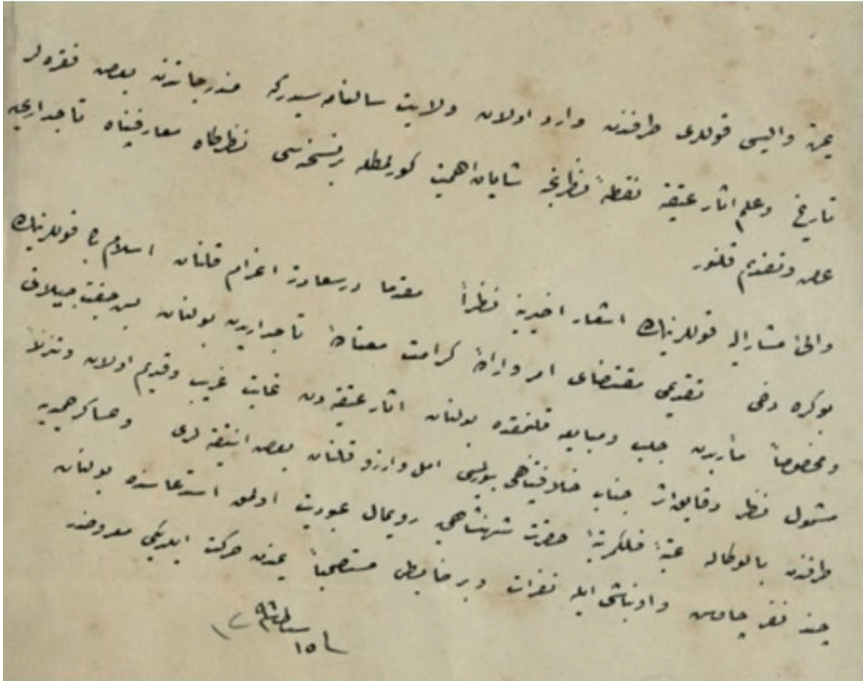
Görsel 1: Arap Yarımadası ve Bölgedeki Bazı Arkeolojik Kazılar (Zimmerle, "Frankincense").

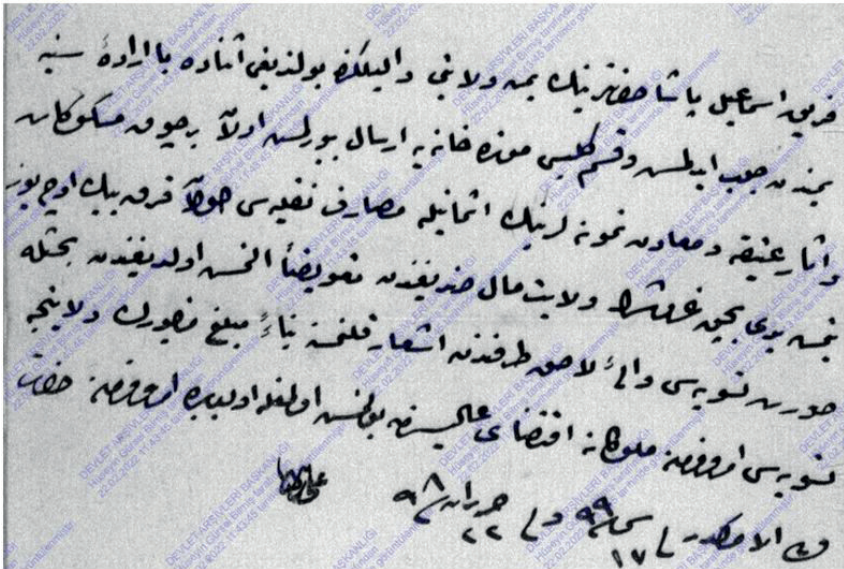
Görsel 2: Marib Antikalari Bölümü (1298 Yemen Salnamesi).

Görsel 3: Marib Antikalari Bölümü İkinci Sayfası (1298 Yemen Salnamesi).

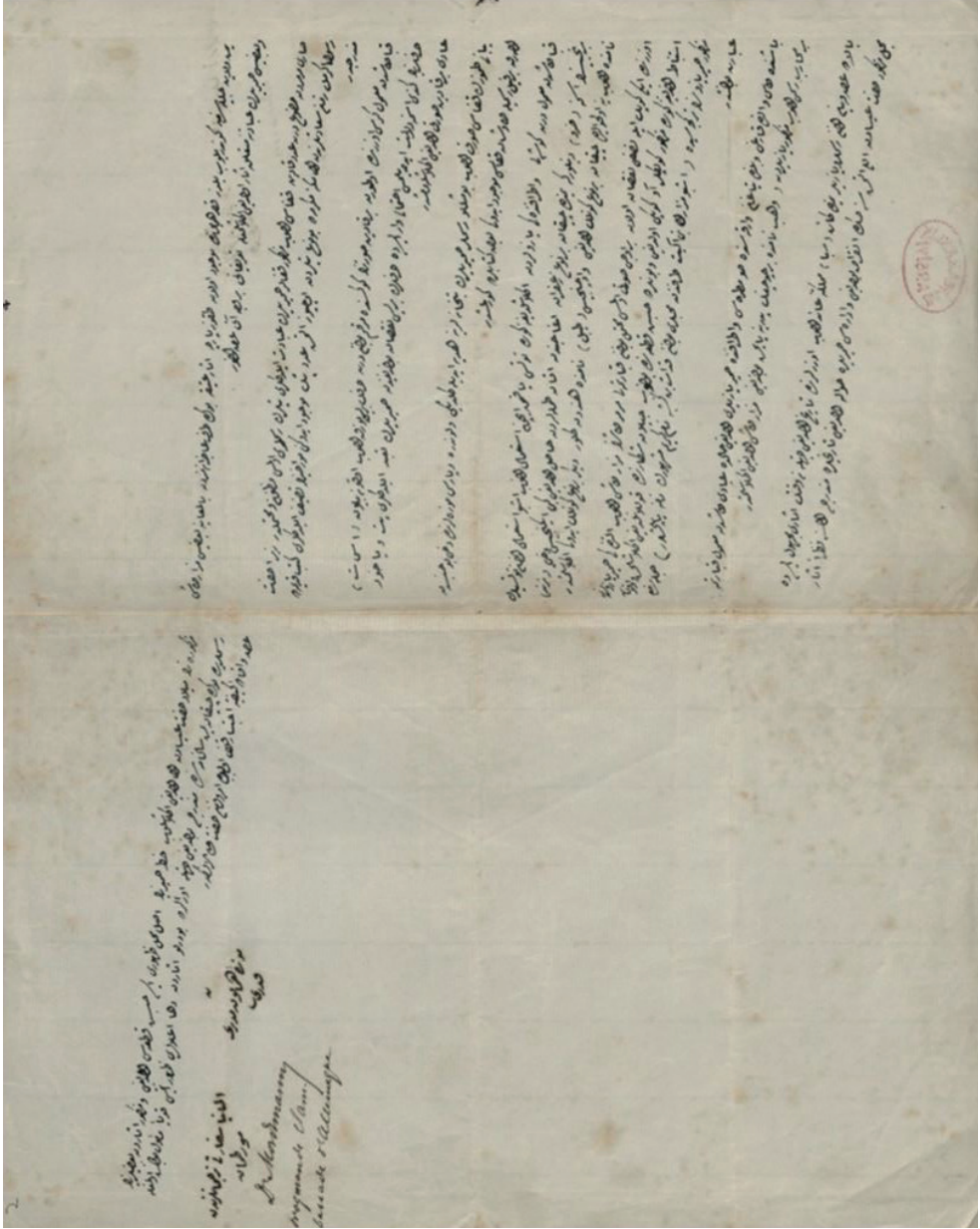

Görsel 4: Salnamenin II. Abdülhamit'e Takdimine ve Yemen'den Gönderilen Eserlerin Yola Çıkıtına İlişkin 1881 Tarihli Belge (BOA, Y.PRK.TŞF. 1/33).

Görsel 5: İsmail Paşa'nın Valiliği Sırasında Müzahaneye Gönderdiği Eserlerin Nakliye

Masraflarını Belirten 1882 Tarihli Belge (BOA, İ.DH. 857/68667).

Görsel 6: Yemen’den Gelen Bazı Eserlere İlişkin Müze Müdürü Kadri Bey ile Mütercim Mortmann’ın 1883 Tarihli Tespitleri (BOA, Y.PRK.AZJ. 8/84).

Görsel 7: Mezar Steli (1298 Yemen Salnamesi).

Görsel 7a: Mezar Steli (EŞEM Env.no.7525, Oğuzhan, 2021).

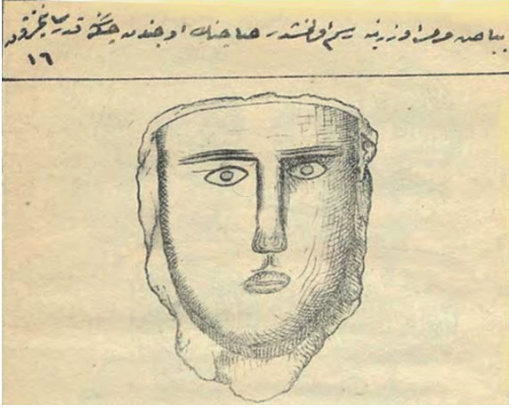

Görsel 8: Heykel ve Yazıtın Bulunduğu Varak (1298 Yemen Salnamesi).

Görsel 9: Sunak (1298 Yemen Salnamesi).

Görsel 9a: Sunak (<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/889339>).

Görsel 10. Mezar Steli (1298 Yemen Salnamesi).
Görsel 10a. Mezar Steli (EŞEM envanter no.7556, Oğuzhan, 2021).

Görsel 11. Boğa Başı (1298 Yemen Salnamesi).
Görsel 11a. Boğa Başı (Aqil-Antonini, *Bronzi*,).

Görsel 12. Çizimleri İçeren Son Varak (1298 Yemen Salnamesi).

2
92-316 837

123

Görsel 12a. Yeni Atina Taklidi Sikke (<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/925733>).

Görsel 12b. Altın Sikke (<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/987702>).

Görsel 13. Figüratif Küçük Taş Eserler (1298 Yemen Salnamesi).